

भले ऋषीमुनीही कसोटीच्या प्रसंगी या इच्छांना आवरू शकले नाहीत, मग सामान्यांची काय कथा?" या अर्थाची अनेक संस्कृत अवतरणे आपणाला माहीत असतील. 'मनुष्याणां वृत्तिरर्थः (चाणक्य) किंवा "बलवान् इन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति"। (मनु) यांसारख्या विचारवतांच्या उद्गारांतून ही सत्यस्थिती मान्य केली गेली आहे.

परंतु सामान्य माणूस स्वकेन्द्रित आहे, स्वार्थी आहे, उपभोगांच्या मागे धावत राहतो, हे मान्य करूनही, आपल्या पूर्वजांनी त्या वास्तवाला कधी जीवनमूल्याचे किंबहुना व्यावहारिक शहाणपणाचे वा सदसद्विवेका (Rationality) चे स्थान दिले नाही. पश्चिमी अर्थशास्त्राने ही चूक केली. आदम स्मिथ या अर्थशास्त्राच्या जन्मदात्यांनी मुक्त बाजारपेठेतील तीव्र स्पर्धेचा व धार्मिकतेचा, तसेच नीतिनियमांचा अंकुश मानवाच्या स्वार्थमूलक व्यवहारांवर राहिल असे १७७६ साली गृहीत धरले. त्यामुळे स्वकेन्द्रितता व तज्जन्य अर्थव्यवहार यांना जीवनमूल्यांचे स्थान प्राप्त झाले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून, अनिर्बंध भांडवलशाहीवर आधारित मुक्त अर्थव्यवस्था ही सर्वोत्तम अर्थव्यवस्था म्हणून पुरस्कृत झाली. आदम स्मिथप्रणित 'तीव्र स्पर्धा' व नीतिनियम या देन्ही अंकुशांचा प्रभाव, एकाधिकारी जगडव्याळ उत्पादक व व्यापारी संस्थांच्या वृद्धीमुळे व एकंदरीत जडवादाच्या प्रभावामुळे क्षीण झाला आणि "निसर्ग व दुबळ्या बहुसंख्यांचे अनिर्बंध शोषण व तज्जन्य केन्द्रीभूत संपत्तीचा सतत वाढत्या उपभोगांसाठी विनियोग" हे आर्थिक चातुर्याचे व्यवच्छेदक लक्षण ठरले. या चंगळवादांमुळे आपला समाज विनाशाप्रत तर आलाच, पण इतकी वाढती उपभोगसाधने उपलब्ध असलेला समाजातील 'आहे रे' वर्गही संतुष्ट होण्याऐवजी वखवखवलेला व दुःखितच राहिलेला दिसतो, याचे कारण आर्थिक चातुर्याची चुकीची संकल्पना हेच आहे.

सामान्य माणसांची सहज प्रवृत्ती ही उपभोगांकडे असते, हे मान्य करूनही आपण विचारवंत माणूस आहोत, त्यामुळे या उपभोगजन्य सुखांची क्षणिकता आपल्याला कळली पाहिजे, आपल्यावर धर्माची बंधने असणे हे आपल्या व समाजाच्या अंतिम हिताचे आहे, किंबहुना उपभोग कितीही प्रिय वाटले तरी आपल्या आयुष्याचे ध्येय त्यांतून मिळू शकत नाही, म्हणून उपभोग (इच्छा) धर्माच्या मर्यादेत ठेवावे, निवृत्ती ही प्रवृत्तीपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे, यासारखी संतवचने सातत्याने कानी पडत राहतील अशी व्यवस्था आपल्या

परंपरेने केली आहे. सहजप्रवृत्तींना बंधनांत ठेवण्याचे शिक्षण ही संस्कारांची भूमिका, कुटुंबातील आप्तवर्ग, गुरुकुलांतील आचार्य, देवालयांतील प्रवचनकार, साधु, संन्यासी यांच्यासारख्या माध्यमांतून सतत पार पाडली जात होती, किंबहुना अद्यापही ती बऱ्याच प्रमाणात अबाधित आहे. केवळ पंढरीची माळ गळ्यात घातली म्हणून मांसभक्षण व सुरापान न करणारे कित्येक ब्राह्मणेतर वारकरी आपल्याला आढळतात. प्रिय आप्ताच्या मृत्यूनंतर आपल्याला सर्वाधिक आवडणारा खाद्यपदार्थ काही काळापुरता तरी वर्ज्य करणारे कितीतरी लोक आपल्या पाहण्यात आहेत. ही सारी सामान्य माणसे असतात. फक्त परंपरेने चालत आलेली धर्माची बंधने पाळण्यात आपले भले आहे याची घट्ट जाणीव त्यांना आहे. युरोपीय व अमेरिकी समाजात व आपल्याकडील उच्चभ्रू वर्गात उपभोगावरील धर्माची बंधने आज नष्टप्राय झाली आहेत. अनिर्बंध उपभोगांच्या अतिरेकाने केवळ व्यक्तिशः आपणच असंतुष्ट व वखवखलेले राहतो असे नसून, संपूर्ण निसर्गाचा समतोल बिघडवून आपण पृथ्वीवरील जीवनच धोक्यात आणीत आहो, याची परिणामकारक जाणीव कायदे करून होणार नाही. ती या संस्कारांच्या पुनरुज्जीवनाने होईल. हिन्दु अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची भारतीय संस्कारांनी सुधारून वाढविलेली आवृत्ती आहे.

प्रचलित आर्थिक संकल्पनांचा बिघडलेला तोल, स्वयमनुशासन व संयमाच्या पारंपरिक संस्कारांच्या सहाय्याने सावरून, अर्थविचारांना सामाजिक, एकात्मिक व पर्यावरणीय चौकटीत बसवून, आजच्या समाजाच्या समस्या सोडविण्यास सक्षम बनविणे, म्हणजे प्रचलित अर्थशास्त्राचे हिन्दु अर्थशास्त्र बनविणे होय.

समाजाला मरगळ आणणारी तमःप्रवृत्तीची व वैफल्याची लाट परतवून आपला समाज पुनः कर्तव्यतत्पर व विजिगीषू बनवायचा असेल तर, तामसी कामचुकारांना आर्थिक लाभाच्या प्रेरणेने कार्यप्रवण राजसी वृत्तीचे व राजसी वृत्तीच्या व्यक्तींना, उपभोगाची लालसा मर्यादित करून सामाजिक व पारमार्थिक जाणिवेने मंडित असे सात्विक प्रवृत्तीचे नागरिक बनविणे हे इतिहासदत्त कार्य आता धर्मसंस्थांना करावे लागेल. धर्म आणि अर्थ हे पूर्णतः सुसंगत पुरुषार्थ असून त्यांच्या एकत्रित उपासनेने मानवी आयुष्य सार्थ होईल व त्याची अंतिम ध्येयप्राप्तीत परिणती होईल असे पाहणे आज हिन्दुअर्थशास्त्राचे इतिहासदत्त कर्तव्य आहे.

हिन्दु अर्थशास्त्र प्रचलित अर्थशास्त्राच्या तात्त्विक भागावर पारंपारिक हिन्दु विचारसरणीचे संस्कार करून त्याला मानवकेन्दी शास्त्र बनवू पाहतो. सध्याचे अर्थशास्त्र बाजारकेंद्रित आहे. म्हणून त्यात मानवहितापेक्षा, विक्रेयतेला अधिक महत्त्व आहे. परिणामी वस्तु व सेवा गरजूपर्यंत पोचण्याऐवजी त्या पर्याप्त क्रयशक्ती असलेल्या (बहुधा अल्पसंख्यांक) ग्राहकांपर्यंत पोचविण्यासाठी व त्यांनी त्या विकत घ्याव्या यासाठी आक्रमक जाहिरातींच्या, आकर्षक वेष्टणांच्या व अन्य विक्रीकलांच्या अधिकतम चतुर उपयोगांचा आसरा घेण्यात, आपल्या समाजाच्या बुद्धिमत्तेचा विनियोग होतो. त्याशिवाय या प्रक्रियेने चंगळवाद वाढीला लागतो, ते वेगळेच. या चंगळवादाचे दुष्परिणाम नुसते सांगून हिन्दु अर्थशास्त्र थांबत नाही. धार्मिक संस्कारांचे पुनरुज्जीवन करून, सामाजिक जबाबदारीच्या (धर्माच्या) चौकटीत बसणारा म्हणजे संयत उपभोग घेण्यात, केवळ समाजाचेच नव्हे तर त्या उपभोक्त्याचेही अंतिम हित कसे आहे हे पटवून देण्याची कामगिरीही हिन्दु अर्थशास्त्र करते.

हिन्दु विचारधारा किंवा हिन्दु अर्थशास्त्र उपभोगाला विरोध करित नाही. प्रत्येक माणसाने आपल्या भौतिक प्रगतीसाठी अवश्य प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. [म्हणूनच अभ्युदय (भौतिक प्रगती) हा धर्माचा एक भाग आहे.] परंतु या प्रगतीवर व त्यासाठी अवलंब करण्याच्या उपायांवर धर्माचे (म्हणजे सामाजिक जबाबदारीचे) नियंत्रण हवे. हे नियंत्रण शिकविण्याचे, जाणवून देण्याचे कार्य कुटुंब, शिक्षणसंस्था व उपासनासंस्था (उदा. देवालये, मठ, आश्रम) यांनी करायला हवे. उपभोगाची लालसा सामान्यतः अनावर असते, किंबहुना ती सहजप्रवृत्ती आहे. तरीही माणूस म्हणून, समाजाचा जबाबदार घटक म्हणून, समाजाच्या अबाधितत्वावरच माझे अस्तित्व अवलंबून आहे या जाणिवेने प्रत्येक माणसाने आपल्या उपभोगांवर मर्यादा घातली पाहिजे, हे संस्कार कुटुंब, शिक्षणसंस्था व उपासनासंस्थांनी केले पाहिजेत. त्याकरिता त्यांनी आवश्यकता वाटल्यास सामाजिक पणना (social marketing) च्या आधुनिक तंत्रांचाही उपयोग करावा.

“ज्याचे जेवढे अधिक सामर्थ्य तेवढी त्याच्यावर अधिक बंधने” हा निसर्गाचा नियम भारतीय परंपरेने पूर्वीपासून स्वीकृत केला व व्यक्तीच्या तसेच समाजाच्या नित्य व्यवहारांत त्याच्यावर आधारित नीतिनियम बनविले. अर्थव्यवस्थेच्या नव्या सांकल्पन चौकटीची प्रस्तुती करताना या विषयावर विस्तृत विचार आवश्यक आहे.

निसर्गत शाकाहारी प्राण्यांच्या तुलनेत शिकारी प्राण्यांची संख्या पुष्कळच कमी असते. हरणांच्या, सशांच्या व गायीबैलांच्या तुलनेत वाघसिंहाची संख्या पर्याप्त ठेवण्यासाठी, निसर्गाने त्यांचा जननदर तर कमी ठेवला आहेच परंतु शिशुमृत्युदर पुष्कळच अधिक ठेवला आहे. शिवाय भूक भागविण्याइतकाच पशुसंहार करण्याचे बंधन त्यांच्यावर उपजतपणे (Instinctively) घातले आहे.

निसर्गाने मानवाला बुद्धी दिली. तिचा उपयोग करून मानवाने जाणीवपूर्वक (at the conscious level) संघटनांची निर्मिती केली. म्हणून केवळ पर्यावरणाची निर्मिती (Creature) या पाशवी पातळीपासून माणसाने पर्यावरणाचा निर्माता (की विघातक?) या मानवी पातळीपर्यंत आपली प्रगती केली.

संघटनाबांधणी आणि बुद्धिमत्ता या दोन गुणांमुळे, सामर्थ्याचा गैरवापर न होण्याकरिता निसर्गाने सामर्थ्यवानांवर घातलेल्या बंधनातून मानवसमाजाने मुक्ती मिळविली. मानवसमाज सामर्थ्यशाली असूनही निसर्गबंधनमुक्त होऊन आपल्या उपभोगासाठी दुर्बल प्राण्यांच्या व माणसांच्याही शोषणासाठी सिद्ध झाला. म्हणून याचवेळी नीती, धर्म आणि परंपरा या तीन शक्तींनी मानवसमाजातील सामर्थ्यवान घटकांवर बंधने घातली पाहिजेत.

प्राचीन भारतात, नव्या राजाचा राज्याभिषेक केला जात असताना, सर्वात वयोवृद्ध अशा दुबळ्या ऋषीकडून त्याच्या डोक्यावर तीन वेळा काष्ठप्रहार केला जाण्याचा एक विधी असे. तरुण वय व अधिकाराचा उन्माद यांमुळे “मला कोणी शिक्षा करू शकणार नाही” (अदंड्योऽस्मि) असा अविचार त्या तरुण राजाच्या मनात येईल, असे गृहीत धरून, दुबळ्या म्हाताऱ्या ऋषीकडून त्याच्या डोक्यावर “धर्मदंड्योऽसि” (धर्म तुला शासन करू शकतो) असे बजावून तीन वेळा काठीने प्रहार करण्याचा विधी राज्याभिषेक प्रसंगीच करण्याचा दंडक घालणाऱ्या प्राचीन नीतिकारांचा मानवी प्रवृत्तींचा अभ्यास व त्यांतील समस्यांची उकल धार्मिक संस्कारातच करून ठेवण्याचे चातुर्य केवळ कौतुकास्पदच नव्हे, तर अनुकरणीय आहे.

समाजातील सामर्थ्यवान अशा अन्य घटकांवरही नीतिकारांनी बंधने घातली आहेत. ब्राह्मण हा प्राचीन व मध्ययुगीन समाजातील समर्थ घटक होता, मनुस्मृतीने ब्राह्मणांना जसे अधिकार दिले, तशीच त्यांच्या वागण्यावर बंधनेही घातली. ब्राह्मणांना धनसंचय व व्यापारादि वैश्यकर्मे करावयास पूर्ण बंदी होती. त्यांनी अनासक्त वृत्तीने राहून धर्मसेवा करावी असा मनूचा दंडक होता.

पारंपरिक समाजांत मांत्रिकांसारख्या सामर्थ्यवान घटकांनी कडक बंधने असतात, ती त्यांनी आपल्या सामर्थ्याचा गैरवापर करू नये यासाठीच असतात.

बलोपासना व युद्धकला (Martial arts) शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर त्या त्या कलासंघटनांची बंधने असतात. ब्रूसली या कराटेप्रवीण खेळाडूचा अकाली मृत्यू हा, संघटनेच्या नियमांचा भंग करून आपल्या कलेची विक्री करण्याच्या अपराधासाठी, त्याला त्यांच्याच गुरुबंधूंनी दिलेल्या शिक्षेपोटी झाला, असा प्रवाद आहे.

* जोपर्यंत समाजावर धर्म व नीतीची बंधने घट्ट होती, तोपर्यंत त्याच्यातील समर्थ घटकांच्या अनिर्बंध वागण्यावर मर्यादा होत्या. मरणोत्तर अस्तित्वातील चांगली वाईट वागवणूक, या जीवनातील वागण्यावर अवलंबून ठेवून समाजधुरिणांनी समाजातील समर्थ घटकांच्या वागण्यावर बंधने ठेवली होती. तंत्रविज्ञानाचा विकास, ऐहिक (secular) विचारांचा तसेच जडवादाचा वाढता प्रभाव, यामुळे धर्म व नीती यांची बंधने (Transcendental appeals) ढिली झाली. परंतु समाजधारणा व समाज स्वास्थ्यासाठी आवश्यक अशी नवीन बंधने समाजधुरिणांनी न योजल्यामुळे सध्याच्या मानवसमाजातील सामर्थ्यवान घटकांनी सामान्य मानव व निसर्ग यांचे असह्य शोषण चालविले आहे. शेवटी या जडवादी शोषणातून सर्व मानवसमाजाचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. सुदैवाने भारतीय मानसिकतेत धर्माचे स्थान अजूनही अढळ आहे. कल्याणावर मानवी आधारित अशी व समाजस्वास्थ्यासाठी आवश्यक व सहाय्यक अशी तत्त्वे पुनरुज्जीवित करून, आधुनिक समाजाशी सुसंगत अशा प्रमाणे त्यांची पुनर्मांडणी करण्याचे काम हिन्दु विचारवंत व समाजधुरीण निश्चितपणे करू शकतात.

या विषयाशी संबद्ध असा आणखी एक विषय म्हणजे आर्थिक व्यवहारांतील शासनाची भूमिका

नवअभिजात अर्थशास्त्रींनी वस्तुनिष्ठेतेचा अतिरेकी आग्रह धरून अर्थशास्त्राच्या सैद्धान्तिक (Theory) भागातून समाजकल्याण जवळजवळ हद्दपार केले. त्याशिवाय प्रशासकीय (Administrative) अधिकारांनी मंडित अशा शासनाला आर्थिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करू दिला तर शासन सर्वाधिकारी होईल व आर्थिक गुलामगिरी (Serfdom) उद्योजकांवर लादली जाईल, अशी भीती व्यक्त करून, मुक्त (Laissez faire) अर्थव्यवस्थेची भलावण केली गेली. अर्थात् मुक्त अर्थव्यवस्थेचे सर्व नियम नीट पाळले जाण्यावरच तिचे गुण

हारविहारांवर
र करू नये
वर त्या त्या
दुचा अकाली
करण्याच्या
झाला, असा
त्याच्यातील
अस्तित्वातील
बलंबून ठेवून
ठेवली होती.
वादाचा वाढता
peals) दिल्ली
नवीन बंधने
वान घटकांनी
टी या जडवादी
दुदैवाने भारतीय
नवी आधारित
पुनरुज्जीवित
डणी करण्याचे
इजजे आर्थिक
आग्रह धरून
ण जवळजवळ
पेकारांनी मंडित
सन सर्वाधिकारी
जाईल, अशी
भलावण केली
मावरच तिचे गुण

अबलंबून होते. विसाव्या शतकात उद्योगसंस्थांचा आकार प्रचंड वाढला, त्यामुळे एकाधिकासदृश (Monopolistic) भांडवलशाही अस्तित्वात आली. पुढे तिचे आन्तरराष्ट्रीय भांडवलशाहीत रूपांतर झाल्यानंतर तर श्रीमंत, उद्योगप्रधान व वसाहतवादी राष्ट्रांकडून केवळ वसाहतींचेच नव्हे तर स्वकीय दुर्बल घटकांचेही अमानुष शोषण केले गेले. यातून भांडवलशाही राष्ट्रांत १९२९ मधली 'विपुलतेतील दारिद्र्य' (Poverty amongst plenty) अशी अनेकसर्गिक परिस्थिती उद्भविली. आणि त्याची परिणती १९३० मधील महामंदी (Great Depression) मध्ये झाली. शासनाच्या हस्तक्षेपामुळे आर्थिक गुलामगिरी लादली जाईल म्हणणाऱ्यांची, तसेच मुक्त अर्थवस्थेमुळे मानवी सृजनशक्ती व आर्थिक साहसा (Enterprising) ला मुक्तद्वार मिळून "सर्वाधिक लोकांचे सर्वाधिक भले" (Greatest good of the greatest number of people) होईल, असे म्हणणाऱ्याची बोलती बंद झाली. लॉर्ड केन्स यांच्या सूचनेप्रमाणे शासनाचा आवश्यक तेवढा हस्तक्षेप असलेली "नियंत्रित भांडवलशाही" अस्तित्वात आणली गेली. या प्रकाराने शासकीय (statist) आर्थिक धोरणाचा पुरस्कार झाला. शासन सर्वाधिक महत्त्वाचा आर्थिक घटक झाले. पण त्याचबरोबर सतत विस्तारणाऱ्या बाजारपेठेसाठी काहीही करण्याची गरज वाढत गेली. जडवादी सांकल्पन चौकट अधिक दृढ झाली. धर्माची चौकट नष्ट झाल्याबद्दल लॉर्ड केन्स यांनी शोक केला ★ पण त्यावर त्यांनी उपाय काही सांगितला नाही.

१९७५ च्या सुमारास युरोपमध्ये व १९९१ मध्ये आपल्या देशात आर्थिक शिथिलीकरण व जागनीकीकरणाची लाट आली आहे. परंतु आर्थिक मानववादावर उपाय या नव्या आर्थिक संरचनेतही नाही.

भारतीय परंपरेत अर्थशास्त्र हे राजकीय अर्थव्यवस्था (Political Economy) या स्वरूपातच मांडले गेले. दुबळ्या समाजघटकांचे संरक्षण व संवर्धन रस्ते, मारया बांधणे, शेती व व्यापारास उत्तेजन देणे असे शासकीय आर्थिक धोरण शासनाने (शासनाने) राबवावे अशा स्पष्ट आणि तपशीलवार सूचना चाणक्यांच्या अर्थशास्त्रात मिळतात. शासनाचा सक्रिय व उत्तेजनात्मक सहभाग देशाच्या अर्थव्यवस्थेत असायला हवा. पण ऐहिक गरजांपासून मुक्त अशा धर्मसंस्थांचे आर्थिक नियंत्रण राजाच्या व्यवहारांवर असावे याचाही कटाक्षाने उल्लेख

- 5) Dr. Fritjoff capra
Turning Point (1982)
Pub : Wilwood House, London
- 6) पं. दीनदयाल उपाध्याय
एकात्म मानववाद (हिन्दी)
प्रका : भारतीय जनसंघ, नवी दिल्ली
- 7) Frank Bracho
Health, Environment and Economics (1992)
Pub : Betterliving Publications Caracus
- 8) कानिटकर : एकात्म मानववाद (मराठी) (१९८९)
प्रका : रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनी, मुंबई ३१
- 9) दिलीप कुलकर्णी : निसर्गायण (मराठी) (१९८६)
प्रका : राजहंस प्रकाशन, पुणे ३०
- 10) डॉ. पंढरीनाथ प्रभू
भारतातील शास्त्रांचा उद्गम व विकास (१९८३)
प्रका : प्रबोधन रीसर्च असोशिएट्स, मुंबई
- 11) डॉ. पंढरीनाथ प्रभू
वेदान्त, धर्म व शास्त्रे (१९८६)
प्रका : नवभारत प्रकाशन संस्था, मुंबई
- 12) डॉ. सुरेश धायगुडे
हिन्दुधर्म - चिकित्सक तात्त्विक परिचय (१९८७)
प्रका : निर्भय प्रकाशन, पुणे
- 13) गजानन दंडगे : वैदिक समाज
प्रका : महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, कोल्हापूर
- 14) श्रीराम त्र्यंबक गोडबोले : मानवैकात्मता
प्रका : त्रिदल प्रकाशन, मुंबई ४.